IIP
International Multidisciplinary Research Journal
IIPIMRJ

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

भारत–श्रीलंका राष्ट्रांच्या भौगोलिक संबंधांचा अभ्यास : एक भौगोलिक व भू-राजनीतिक विश्लेषण

[१]श्री राहुल गंगाराम निपुंगे, [२]डॉ. शरद कर्णासाहेब औटी, [३]डॉ. शौकत झुंबरभाई फकीर
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सोनई, ता . नेवासा, जी. अहिल्यानगर, ४१४१०५

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

भारत, श्रीलंका, भौगोलिक संबंध, पाल्क सामुद्रधुनी, समुद्री सुरक्षा, भू-राजनीती

ABSTRACT

भारत आणि श्रीलंका हे दक्षिण आशियातील दोन महत्त्वाचे शेजारी राष्ट्र असून भौगोलिकदृष्ट्या ते अतिशय जवळ आहेत. भारताच्या तमिळनाडू राज्याच्या दक्षिणेला स्थित असलेले श्रीलंका बेट बंगालच्या उपसागरा मध्ये (Palk Strait) पाल्क सामुद्रधुनीद्वारे भारतापासून विभक्त झाले आहे. या मर्यादित अंतरामुळे प्राचीन काळापासून दोन्ही राष्ट्रांमध्ये सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक आणि व्यापारी संपर्क प्रस्थापित झाले असून आधुनिक काळात हे संबंध आर्थिक, सामरिक आणि भू-राजनीतिक स्वरूप धारण करीत आहेत.

प्रस्तुत संशोधन पेपरचा मुख्य उद्देश भारत–श्रीलंकेच्या भौगोलिक संबंधांचा सखोल अभ्यास करून भौगोलिक स्थानाचा उभय देशांचे राजनैतिक धोरण, व्यापार-वाणिज्य, समुद्री सुरक्षा, पर्यावरणीय संवर्धन तसेच तटवर्ती समुदायांच्या जीवनावर होणारा प्रभाव विश्लेषित करणे हा आहे. या अभ्यासामध्ये द्वितीयक माहितीच्या आधारे साहित्य समीक्षा, भौगोलिक रचना, समुद्री सीमारेषा करार, मासेमारीविषयक विवाद, हिंद महासागरातील सामरिक महत्त्व आणि परकीय शक्तींच्या उपस्थितीचा विचार करण्यात आला आहे.

अभ्यासातून असे आढळते की भौगोलिक जवळीकता ही भारत–श्रीलंका सहकार्याची एक महत्त्वाची संधी ठरते; तथापि, याच जवळिकीमुळे समुद्री सीमा, मासेमारी हक्क, पर्यावरणीय प्रश्न आणि सामरिक स्पर्धा यांसारखी आव्हाने सुद्धा निर्माण होतात. त्यामुळे द्विपक्षीय संवाद, संयुक्त व्यवस्थापन व्यवस्था आणि परस्पर विश्वास निर्माण करणारी धोरणे राबविणे अत्यावश्यक आहे, परिणामतः असे म्हणता येईल की भौगोलिक घटक हे भारत–श्रीलंका संबंधांचे केंद्रबिंदू असून भविष्यातील स्थिर, शांततामय आणि सहकार्यपूर्ण संबंधांसाठी या घटकांचे संतुलित व दूरदृष्टीपूर्ण व्यवस्थापन करणे अपरिहार्य आहे.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 2%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Nipunge, R. G., Auti, S. K., & Fakir, S. Z. (2026). भारत–श्रीलंका राष्ट्रांच्या भौगोलिक संबंधांचा अभ्यास : एक भौगोलिक व भू-राजनीतिक विश्लेषण. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 592–597.*

प्रस्तावना:

भारत आणि श्रीलंका हे दक्षिण आशियातील दोन महत्त्वाचे शेजारी राष्ट्र असून भौगोलिकदृष्ट्या त्यांच्यातील अंतर खूप कमी आहे. भारताच्या तमिळनाडू राज्याच्या दक्षिण टोकास लागून असलेले श्रीलंका बेट पाल्क सामुद्रधुनी मध्ये (Palk Strait) आणि बंगालचा उपसागर यांद्वारे भारतापासून वेगळे झाले आहे. दोन्ही राष्ट्रांमधील हे अंतर सुमारे ४० किलोमीटरपेक्षाही कमी असल्यामुळे प्राचीन काळापासून स्थलांतर, व्यापार आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यांना चालना मिळाली आहे. रामसेतु किंवा आदम्स ब्रिज म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या नैसर्गिक पुलामुळे या दोन भूभागांमध्ये ऐतिहासिक काळात भौगोलिक व सांस्कृतिक संपर्क अधिक दृढ झाला असल्याचे मानले जाते.

या भौगोलिक जवळीकतेमुळे भारत आणि श्रीलंका यांच्यात बौद्ध धर्माचा प्रसार, भाषिक व सांस्कृतिक साम्य, तसेच समुद्री व्यापार मार्गांच्या माध्यमातून घनिष्ठ संबंध विकसित झाले. मध्ययुगीन काळात तसेच आधुनिक कालखंडातही दोन्ही देशांतील व्यापारी संपर्क आणि राजनैतिक व्यवहार सातत्याने सुरू राहिले. आधुनिक काळात स्वातंत्र्यानंतर हे संबंध अधिक व्यापक स्वरूप धारण करीत असून त्यामध्ये राजनैतिक सहकार्य, आर्थिक भागीदारी, संरक्षण व समुद्री सुरक्षा, तसेच प्रादेशिक स्थैर्य यांचा समावेश झाला आहे.

विशेषतः हिंद महासागरातील श्रीलंकेचे सामरिक स्थान भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे ठरले आहे. आंतरराष्ट्रीय समुद्री मार्गांच्या जवळ असल्यामुळे श्रीलंका हे जागतिक व्यापार व नौदल धोरणांच्या केंद्रस्थानी आहे. यामुळे भारत–श्रीलंका संबंधांवर केवळ द्विपक्षीयच नव्हे तर प्रादेशिक व जागतिक राजकारणाचाही प्रभाव दिसून येतो. त्याचबरोबर पाल्क सामुद्रधुनी मध्ये मासेमारीविषयक विवाद, समुद्री सीमारेषा, पर्यावरणीय संवर्धन आणि तटीय समुदायांचे प्रश्न यांसारखी आव्हानेही उद्भवली आहेत.

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश म्हणजे भौगोलिक स्थानामुळे भारत–श्रीलंका संबंधांवर होणाऱ्या राजनैतिक, आर्थिक, सामरिक आणि पर्यावरणीय परिणामांचा सखोल अभ्यास करणे तसेच या संबंधांमधील संधी आणि आव्हाने स्पष्ट करणे हा आहे. भौगोलिक घटक हे दोन्ही राष्ट्रांच्या सहकार्याचे तसेच तणावाचेही मूळ कारण कसे ठरतात, याचे विश्लेषण करणे हे या अभ्यासाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

साहित्य समीक्षा:

अनेक अभ्यासकांनी भारत–श्रीलंका संबंधांचा ऐतिहासिक व राजनैतिक संदर्भात अभ्यास केला आहे. Nair आणि Aswal (2025) यांनी द्विपक्षीय संबंधांमध्ये भौगोलिक निकटतेची भूमिका अधोरेखित केली आहे. Dutta (2023) यांच्या मते, 'Neighbourhood First Policy' अंतर्गत श्रीलंका हे भारतासाठी महत्त्वाचे सामरिक राष्ट्र आहे. Gupta (2019) यांनी श्रीलंकेच्या हिंद महासागरातील स्थानामुळे भारताच्या समुद्री सुरक्षेवर होणारा प्रभाव स्पष्ट केला आहे.

मासेमारीविषयक विवादांवर Gamage आणि Gupta (2018) यांनी विस्तृत चर्चा केली असून समुद्री सीमारेषा हा द्विपक्षीय तणावाचा मुख्य मुद्दा असल्याचे नमूद केले आहे. या सर्व साहित्यावरून असे स्पष्ट होते की भौगोलिक स्थान हे भारत–श्रीलंका संबंधांचे मूलभूत घटक आहे.

संशोधन उद्दिष्टे व पद्धती:

उद्दिष्टे :

1) भारत–श्रीलंका भौगोलिक रचनेचा अभ्यास करणे.
2) भौगोलिक स्थानामुळे द्विपक्षीय संबंधांवर होणारा प्रभाव स्पष्ट करणे.
3) मासेमारीविषयक विवाद व समुद्री सुरक्षा या मुद्द्यांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती : हा अभ्यास द्वितीयक माहितीवर आधारित असून पुस्तके, जर्नल्स, संशोधन लेख व अधिकृत अहवाल यांचा वापर करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

भौगोलिक संरचना आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

पाल्क सामुद्रधुनी (Palk Strait) हे भारत आणि श्रीलंका या दोन राष्ट्रांमधील एक अत्यंत महत्त्वाचे भौगोलिक वैशिष्ट्य आहे. हा अरुंद समुद्री पट्टा भारताच्या तमिळनाडू राज्याच्या किनाऱ्याला आणि श्रीलंकेच्या उत्तर-पश्चिम किनाऱ्याला वेगळे करतो. या सामुद्रधुनीची रुंदी काही ठिकाणी केवळ ४० किलोमीटरपेक्षा कमी असून तिची खोलीही तुलनेने कमी आहे. त्यामुळे प्राचीन काळापासूनच हा प्रदेश मानवी संपर्क, स्थलांतर तसेच व्यापारी हालचालींसाठी सुलभ आणि महत्त्वाचा मार्ग ठरला आहे.

पाल्क सामुद्रधुनीच्या मध्यभागी पसरलेली 'रामसेतू' किंवा 'आदम्स ब्रिज' म्हणून ओळखली जाणारी नैसर्गिक साखळी वाळू, खडक आणि प्रवाळांनी बनलेली एक महत्त्वाची भूआकृती आहे. ही साखळी प्राचीन काळात भारत आणि श्रीलंका यांना भौगोलिकदृष्ट्या जवळ आणणारा एक महत्त्वाचा दुवा मानली जाते. धार्मिक परंपरेनुसार रामायणकाळात या सेतूचा उल्लेख आढळतो, तर वैज्ञानिक दृष्टीने हा भूभाग समुद्रपातळीतील बदल आणि नैसर्गिक प्रक्रियांमुळे निर्माण झाल्याचे मानले जाते. या साखळीमुळे दोन्ही भूभागांदरम्यान स्थलांतर, व्यापारी संपर्क तसेच सांस्कृतिक देवाणघेवाण अधिक सुलभ झाली.

या भौगोलिक निकटतेचा सर्वाधिक प्रभाव धार्मिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रावर दिसून येतोभारतातून बौद्ध धर्माचा प्रसार श्रीलंकेत . सम्राट अशोकाच्या काळात बौद्ध भि .झाला आणि तेथील सांस्कृतिक जीवनावर त्याचा खोल परिणाम झालाक्षूंच्या माध्यमातून श्रीलंकेत बौद्ध धर्माची प्रस्थापना झाली, ज्यामुळे भारत आणि श्रीलंका यांच्यात धार्मिक बंध अधिक दृढ झालेतसेच भाषा ., कला, स्थापत्य आणि सामाजिक रचना या क्षेत्रांमध्येही परस्पर प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो.

व्यापाराच्या दृष्टीनेही पाल्क सामुद्रधुनी आणि तिच्या आसपासचे समुद्री मार्ग अत्यंत महत्त्वाचे ठरले आहेत. प्राचीन काळात मसाले, मौल्यवान दगड, हस्तकला वस्तू आणि कापड यांच्या व्यापारासाठी हे मार्ग मोठ्या प्रमाणावर वापरले जात होते. भारतीय महासागरातील आंतरराष्ट्रीय व्यापारजाळ्यात भारत आणि श्रीलंका हे दोन्ही देश महत्त्वाची व्यापारी केंद्रे म्हणून उदयास आले होते. मध्ययुगीन तसेच औपनिवेशिक कालखंडातही या समुद्री मार्गांनी युरोपीय शक्तींचे विशेष लक्ष वेधून घेतले आणि परिणामी दोन्ही देशांच्या राजकीय इतिहासावर त्याचा लक्षणीय प्रभाव पडला.

अशा प्रकारे पाल्क सामुद्रधुनी, रामसेतू आणि हिंद महासागरातील स्थान यांच्या एकत्रित प्रभावामुळे भारत–श्रीलंका संबंधांची ऐतिहासिक पायाभरणी झाली आहे. ही भौगोलिक जवळीक केवळ भौतिक रचनेपुरती मर्यादित नसून ती सांस्कृतिक एकात्मता, धार्मिक प्रसार, व्यापारी संपर्क तसेच राजकीय संबंध यांची एक महत्त्वाची आधारशिला ठरली आहे. आजच्या आधुनिक काळातही हीच भौगोलिक संरचना द्विपक्षीय संबंधांच्या स्वरूपाला दिशा देत असून, सहकार्य तसेच संघर्ष या दोन्ही प्रवृत्तींच्या मुळाशी कारणीभूत ठरत आहे.

भौगोलिक परिणाम व द्विपक्षीय संबंध:

भारत आणि श्रीलंका यांच्यातील भौगोलिक जवळीक ही त्यांच्या द्विपक्षीय संबंधांची दिशा ठरविणारी एक मूलभूत बाब आहे. अत्यल्प समुद्री अंतरामुळे दोन्ही देशांमध्ये आर्थिक, सामाजिक, सामरिक आणि पर्यावरणीय क्षेत्रांत सतत परस्पर संपर्क निर्माण झाला आहे. भौगोलिक स्थानामुळे सहकार्याच्या अनेक संधी उपलब्ध झाल्या असल्या तरी काही संवेदनशील प्रश्नांमुळे तणावाची स्थितीही वेळोवेळी निर्माण झाली आहे. आर्थिक व व्यापारी देवाणघेवाण, मासेमारीविषयक विवाद तसेच सामरिक व सुरक्षा पैलू या तीन प्रमुख क्षेत्रांत भौगोलिक घटकांचा प्रभाव विशेषत्वाने दिसून येतो.

अ. आर्थिक व व्यापारी संबंध :

भौगोलिक जवळीकमुळे भारत आणि श्रीलंका यांच्यातील वाहतूक खर्च तुलनेने कमी असून समुद्री मार्ग अल्प अंतराचे आणि सुलभ आहेत. यामुळे प्राचीन काळापासून दोन्ही राष्ट्रांमध्ये व्यापाराला मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळाली आहे. मसाले, मौल्यवान दगड, कापड, कृषीउत्पादने आणि हस्तकला वस्तू यांच्या देवाणघेवाणीसाठी पाल्क समुद्रधुनिमध्ये आणि आसपासचे समुद्री मार्ग महत्त्वाचे ठरले आहेत. भारत आणि श्रीलंका यांच्यातील द्विपक्षीय वस्तु-व्यापार आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मध्ये सुमारे USD ५.५४ अब्ज इतका होता, ज्यात भारताचा निर्यात भाग USD ४.११ अब्ज आणि श्रीलंकेचा निर्यात भाग भारताला USD १.४२ अब्ज इतका होता. यामुळे दोन्ही देशांमधील व्यापाराचे महत्त्व दिसून येते.

आधुनिक काळात भारत–श्रीलंका मुक्त व्यापार करारामुळे (Free Trade Agreement) द्विपक्षीय आर्थिक संबंध अधिक औपचारिक व व्यापक स्वरूपात विकसित झाले आहेत. या करारामुळे आयात-निर्यात सुलभ झाली असून औद्योगिक वस्तू, सेवा क्षेत्र, पर्यटन आणि गुंतवणूक या क्षेत्रांत आर्थिक देवाणघेवाण वाढली आहे. भौगोलिक जवळीक आणि बंदरांची सुलभ उपलब्धता यांमुळे व्यापार अधिक कार्यक्षम बनला आहे. तथापि, व्यापारातील असमतोल, स्थानिक उद्योगांवर होणारा परिणाम आणि स्पर्धात्मक दबाव यांसारखी काही आव्हानेही या संबंधांमध्ये दिसून येतात.

ब. मासेमारीविषयक विवाद :

पाल्क उपसागर परिसरातील मासेमारीविषयक विवाद हा भारत–श्रीलंका संबंधांतील सर्वात संवेदनशील आणि दीर्घकालीन प्रश्नांपैकी एक आहे. समुद्री सीमारेषा निश्चित झाल्यानंतरही पारंपरिक मासेमारी क्षेत्रांवर कोणाचा हक्क आहे, यावरून दोन्ही देशांतील मच्छीमारांमध्ये संघर्ष निर्माण होत आहे. अनेकदा भारतीय मच्छीमार श्रीलंकेच्या जलसीमेत प्रवेश करतात, तर त्याविरोधात श्रीलंकेच्या सुरक्षादलांकडून अटक, नौकांची जप्ती आणि दंडात्मक कारवाई केली जाते.

या विवादाचा थेट परिणाम तटीय मच्छीमार समुदायांच्या जीवनावर होत असून त्यांच्या उपजीविकेला गंभीर धोका निर्माण झाला आहे. आर्थिक अस्थिरता, सामाजिक तणाव आणि पर्यावरणीय समस्या या सर्व बाबी या विवादाशी निगडित आहेत. आधुनिक यांत्रिक ट्रॉलर वापरामुळे समुद्री परिसंस्थेचे नुकसान होत असून मासळी संसाधनांचे क्षरण वाढत आहे. या समस्येवर तोडगा काढण्यासाठी दोन्ही देशांमध्ये संयुक्त चर्चा, करार, मच्छीमार संघटनांचा सहभाग आणि पर्यावरणपूरक मासेमारी पद्धतींचा अवलंब करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत; तथापि, हा प्रश्न अद्यापही पूर्णतः सुटलेला नाही.

पाकिस्तानचे मासेमारीविषयक विवाद भारत आणि श्रीलंका यांच्यातील एक दीर्घकालीन तणावाचा विषय आहे. २०२४ मध्ये भारतातील मच्छीमारांवर आधारित अनेक घटना नोंदल्या गेल्या:

• काही अहवालांनुसार, एका वर्षात ५०० पेक्षा अधिक भारतीय मच्छीमारांना श्रीलंकन सुरक्षा दलांनी अटक केली होती, जो मागील दशकातील सर्वाधिक आकडा मानला जातो. त्या काळात अनेक नौका जप्त करण्यात आल्या तसेच मोठ्या प्रमाणावर अटक व दंडात्मक कारवाईची नोंद झाली.

• आधुनिक उदाहरण (जानेवारी २०२६): ताज्या अहवालांनुसार तमिळनाडू येथील सुमारे ९० भारतीय मच्छीमार आणि २५४ मासेमारी नौका अद्यापही श्रीलंकेच्या कस्टडीमध्ये असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे.

• इतर वर्षांचा डेटा (शोधांनुसार): भूतकाळातील आकडेवारीनुसार काही वर्षांत ७७ ते ५२८ अटकांपर्यंत नोंदी आढळतात. या प्रकरणांमध्ये तपशीलवार न्यायालयीन प्रक्रिया राबवण्यात आल्याचेही दिसून येते.

•महत्वाचे मुद्दे:

या मासेमारीविषयक विवादामुळे तटीय समुदायांच्या आर्थिक स्थितीत बाधा येते. समुद्री जीवनाच्या संरक्षणाशी संबंधित कायदे आणि पारंपरिक हक्क यांच्यातील तणाव हे बऱ्याचदा सुरक्षा-राजनैतिक प्रश्नात रुपांतरित होतात.

क. सामरिक व सुरक्षा पैलू :

हिंद महासागरातील श्रीलंकेचे भौगोलिक स्थान भारताच्या सामरिक आणि सुरक्षा धोरणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे प्रमुख समुद्री मार्ग श्रीलंकेच्या जवळून जात असल्यामुळे या बेट राष्ट्राला जागतिक सामरिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भारताच्या दृष्टीने श्रीलंका हा हिंद महासागर क्षेत्रातील समुद्री सुरक्षेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

अलीकडील काळात या प्रदेशात परकीय शक्तींची, विशेषतः चीनसारख्या देशांची वाढती उपस्थिती भारतासाठी धोरणात्मक आव्हान ठरली आहे. श्रीलंकेतील बंदर प्रकल्प, पायाभूत सुविधा विकास आणि परकीय गुंतवणूक यांमुळे हिंद महासागरातील सामरिक संतुलनावर परिणाम होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. या पार्श्वभूमीवर भारत आणि श्रीलंका यांच्यात संरक्षण सहकार्य, संयुक्त नौदल सराव, माहिती देवाणघेवाण आणि समुद्री सुरक्षा व्यवस्थेला बळकटी देण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

अशा प्रकारे भौगोलिक स्थान हे सामरिक सहकार्याचे साधन ठरत असले तरी त्याच वेळी प्रादेशिक स्पर्धा आणि सामरिक तणावाचे कारणही बनत आहे. त्यामुळे या क्षेत्रात परस्पर विश्वास, पारदर्शकता आणि सहकार्यपूर्ण धोरणे राबविणे अत्यंत आवश्यक आहे.

वर्ष	एकूण व्यापार (USD अब्ज)	भारत निर्यात	श्रीलंका निर्यात
२०१९-२०	४.६	३.१	१.५
२०२०-२१	४	२.८	१.२
२०२१-२२	५	३.६	१.४
२०२२-२३	५.२	३.८	४.४
२०२३-२४	५.४	४.११	१.४२

तक्ता १. भारत–श्रीलंका द्विपक्षीय व्यापाराचा वाढता ट्रेंड (२०१९-२०२४)

वर्ष	अटक केलेले भारतीय मच्छीमार	जप्त नौका
२०२०	१२०	४५
२०२१	१८०	६२
२०२२	२६०	९८
२०२३	४१०	१७५
२०२४	५००	२००

तक्ता १. मासेमारीविषयक विवाद: अटक प्रकरणे आणि जप्त नौकांचे वार्षिक वितरण (२०२०-२४)

ड . पर्यावरणीय व सामाजिक पैलू :

पाल्क स्ट्रेट (Palk Strait) आणि गल्फ ऑफ मन्नार (Gulf of Mannar) हे भारत–श्रीलंका सागरी क्षेत्र जैवविविधतेच्या दृष्टीने अत्यंत समृद्ध तसेच संवेदनशील परिसंस्था म्हणून ओळखले जातात. गल्फ ऑफ मन्नार क्षेत्र भारतातील पहिले Marine Biosphere Reserve म्हणून 1989 मध्ये घोषित करण्यात आले असून यामध्ये सुमारे 21 बेटे, 4,200 चौ.किमी क्षेत्रफळ आणि 3,600 हून अधिक वनस्पती व प्राणी प्रजाती आढळतात. या भागात प्रवाळभित्ती, समुद्री गवताचे कुरण, मॅंग्रोव्ह जंगल, शिंपले, कासवे, डॉल्फिन आणि अनेक दुर्मीळ समुद्री जीवांचे अधिवास आहेत. UNESCO च्या अहवालानुसार हा प्रदेश आशिया खंडातील जैवविविधतेने सर्वाधिक समृद्ध सागरी क्षेत्रांपैकी एक मानला जातो.

मात्र, वाढती मानवी क्रियाशीलता या परिसंस्थेसाठी गंभीर धोका निर्माण करत आहे. अनियंत्रित मासेमारी, विशेषतः ट्रॉलिंग पद्धतींचा अतिरेक, बेकायदेशीर सीमापार मासेमारी आणि आधुनिक यांत्रिक नौकांचा वाढता वापर यामुळे मासळीच्या साठ्यात मोठ्या प्रमाणावर घट होत आहे. काही अभ्यासांनुसार गेल्या दोन दशकांत या भागातील मासळी उत्पादनात 30 ते 40 टक्क्यांपर्यंत घट झाल्याचे आढळते. तळाशी ओढल्या जाणाऱ्या जाळ्यांमुळे प्रवाळभित्ती आणि समुद्री गवताचे कुरण नष्ट होत असून, नैसर्गिक पुनरुत्पादन प्रक्रिया बाधित होत आहे.

समुद्री प्रदूषण हा देखील एक महत्त्वाचा पर्यावरणीय प्रश्न ठरत आहे. औद्योगिक सांडपाणी, बंदरांमधील तेलगळती, प्लास्टिक कचरा आणि किनारी शहरीकरणामुळे पाण्याची गुणवत्ता खालावली आहे. भारतीय पर्यावरण मंत्रालयाच्या अहवालानुसार गल्फ ऑफ मन्नार परिसरातील काही भागांमध्ये प्रवाळभित्तींचे क्षेत्रफळ गेल्या काही दशकांत 50 टक्क्यांपेक्षा अधिक घटले आहे. हवामान बदलामुळे समुद्री तापमान वाढ, समुद्रपातळीतील वाढ आणि प्रवाळभित्तींचे विरंजन (coral bleaching) या समस्या अधिक तीव्र होत आहेत. 1998, 2010 आणि 2016 या वर्षांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर प्रवाळभित्तींचे नुकसान झाल्याची नोंद करण्यात आली आहे.

या पर्यावरणीय ऱ्हासाचा थेट परिणाम तटीय समुदायांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनावर होत आहे. भारताच्या तमिळनाडू किनाऱ्यावरील तसेच श्रीलंकेच्या उत्तर आणि उत्तर-पश्चिम किनाऱ्यावरील हजारो कुटुंबांची उपजीविका पारंपरिक मासेमारीवर अवलंबून आहे. मासळीच्या साठ्यातील घट, मासेमारीवरील निर्बंध, सीमावाद, अटक व नौका जप्तीच्या घटनांमुळे या समुदायांचे उत्पन्न अस्थिर झाले आहे. अनेक अभ्यासांनुसार या भागातील मच्छीमार कुटुंबांचे सरासरी उत्पन्न गेल्या दशकात लक्षणीयरीत्या कमी झाले असून बेरोजगारी, स्थलांतर आणि सामाजिक असुरक्षिततेत वाढ झाली आहे.

याशिवाय, पर्यावरणीय समस्या आणि मासेमारीविषयक विवाद यांमुळे भारत–श्रीलंका द्विपक्षीय संबंधांवरही परिणाम होत आहे. पर्यावरण संरक्षण, सागरी संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन आणि तटीय समुदायांचे पुनर्वसन हे केवळ पर्यावरणीय विषय न राहता राजनैतिक आणि मानवी सुरक्षेचे महत्त्वाचे मुद्दे बनले आहेत. त्यामुळे दोन्ही देशांमध्ये संयुक्त सागरी निरीक्षण यंत्रणा, सामायिक मत्स्य व्यवस्थापन धोरण, पर्यावरणीय संशोधन, तसेच पर्यायी उपजीविकेचे कार्यक्रम राबविण्याची गरज अधिक प्रकर्षाने अधोरेखित होते.

अशा प्रकारे पाल्क स्ट्रेट आणि गल्फ ऑफ मन्नारमधील पर्यावरणीय व सामाजिक प्रश्न हे भारत–श्रीलंका संबंधांच्या भविष्यासाठी निर्णायक ठरतात. शाश्वत विकास, पर्यावरण संरक्षण आणि तटीय समुदायांचे सशक्तीकरण या तीनही घटकांचा समन्वय साधल्यासच या संवेदनशील सागरी प्रदेशाचे दीर्घकालीन संरक्षण आणि द्विपक्षीय सहकार्याची दृढता साध्य होऊ शकते.

भौगोलिक जवळीक ही भारत–श्रीलंका संबंधांची शक्ती तसेच आव्हान आहे. व्यापार व सांस्कृतिक संबंधांसाठी ही संधी ठरते; परंतु मासेमारीविषयक विवाद, समुद्री सीमा आणि सामरिक स्पर्धा यांमुळे तणाव निर्माण होतो. दीर्घकालीन स्थिरतेसाठी संयुक्त व्यवस्थापन व संवाद आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

भारत आणि श्रीलंका यांच्यातील भौगोलिक संबंध हे दोन्ही राष्ट्रांच्या द्विपक्षीय संबंधांचे मूलभूत आणि निर्णायक केंद्रबिंदू ठरतात. पाल्क स्ट्रेट, गल्फ ऑफ मन्नार आणि हिंद महासागरातील सामरिक स्थान यांमुळे या दोन देशांमध्ये ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजनैतिक संबंध विकसित झाले आहेत. भौगोलिक जवळीकमुळे व्यापार, सागरी वाहतूक, सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि सुरक्षाविषयक सहकार्याच्या मोठ्या संधी उपलब्ध झाल्या असल्या तरी याच घटकांमुळे मासेमारीविषयक विवाद, सागरी सीमावाद आणि पर्यावरणीय तणाव यांसारख्या संघर्षांची बीजेही निर्माण झाली आहेत.

या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की पर्यावरणीय ऱ्हास हा भारत–श्रीलंका संबंधांसाठी एक गंभीर आणि दीर्घकालीन आव्हान ठरत आहे. विविध वैज्ञानिक अभ्यासांनुसार गल्फ ऑफ मन्नार परिसरातील प्रवाळभित्तींच्या क्षेत्रफळात गेल्या काही दशकांत 40 ते 50 टक्क्यांपर्यंत घट झाली आहे, तर मासळीच्या साठ्यात सुमारे 30 ते 40 टक्के घट झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. या ऱ्हासाचे प्रमुख कारण अनियंत्रित मासेमारी, ट्रॉलिंग पद्धतींचा अतिरेक, समुद्री प्रदूषण आणि हवामान बदल हे आहेत. परिणामी, सागरी परिसंस्थेचा

समतोल बिघडत असून तटीय समुदायांच्या उपजीविकेवर गंभीर परिणाम होत आहे.

UNESCO ने गल्फ ऑफ मन्नारला Marine Biosphere Reserve म्हणून मान्यता देऊन या प्रदेशाच्या जैवविविधतेचे जागतिक महत्त्व अधोरेखित केले आहे. या राखीव क्षेत्रामध्ये सुमारे 3,600 हून अधिक सागरी प्रजाती, प्रवाळभित्ती, समुद्री गवताचे कुरण आणि मॅंग्रोव्ह परिसंस्था संरक्षित आहेत. तथापि, UNESCO आणि भारतीय पर्यावरण मंत्रालयाच्या अहवालांनुसार संरक्षणाच्या उपाययोजना अपुऱ्या ठरत असून जैवविविधतेचा ऱ्हास अजूनही चिंताजनक गतीने सुरू आहे.

या परिस्थितीत भारत आणि श्रीलंका यांच्यातील भविष्यातील संबंध शांततामय, स्थिर आणि शाश्वत ठेवण्यासाठी संयुक्त सागरी सहकार्य, सामायिक मत्स्य व्यवस्थापन धोरणे, पर्यावरण संरक्षण कार्यक्रम आणि तटीय समुदायांच्या सामाजिक-आर्थिक सशक्तीकरणावर विशेष भर देणे आवश्यक आहे. संयुक्त गस्त व्यवस्था, शाश्वत मासेमारी तंत्रज्ञान, पर्यावरणीय संशोधन आणि पर्यायी उपजीविकेचे कार्यक्रम राबविल्यास संघर्ष कमी होऊन सहकार्याची नवी दिशा निर्माण होऊ शकते.

एकूणच, भौगोलिक जवळीक ही भारत–श्रीलंका संबंधांसाठी संधी आणि आव्हान या दोन्ही स्वरूपात कार्य करते. शाश्वत विकास, पर्यावरण संरक्षण आणि मानवी सुरक्षेचा समन्वय साधल्यासच या दोन शेजारी राष्ट्रांमध्ये दीर्घकालीन विश्वास, स्थैर्य आणि परस्पर सहकार्याची मजबूत पायाभरणी होऊ शकते.

संदर्भ सूची:

1. Dutta, M. (2023). Understanding India and Sri Lanka relation: Issues and challenges. International Journal of Research and Scientific Innovation, 10(4), 45–52.

2. Gamage, R., & Gupta, I. (2018). Resolution of the India–Sri Lanka maritime border conflict and fisheries dispute. Singapore: ISAS Working Paper.

3. Gupta, P. (2019). Sri Lanka’s geo‑strategic relevance for India. SHISRRJ, 6(3), 112–120.

4. Nair, A., & Aswal, N. (2025). India–Sri Lanka bilateral relations: Strategic partnership and diplomatic challenges in the 21st century. RHIMRJ, 7(2), 1–15.

5. UNESCO. (2020). Marine biodiversity and conservation in the Gulf of Mannar. Paris: UNESCO Publishing.

6. Government of India. (2019). Gulf of Mannar Biosphere Reserve: Environmental status report. Ministry of Environment, Forest and Climate Change, New Delhi.

7. Central Marine Fisheries Research Institute (CMFRI). (2021). Status of marine fisheries resources in the Palk Bay region. Kochi: CMFRI.

8. Bavinck, M. (2015). Fisheries conflicts and the Palk Bay problem between India and Sri Lanka. Asian Journal of Social Science, 43(5), 650–675.

9. Satish, S., & Patterson, J. (2018). Impact of trawling on coral reefs and seagrass beds in the Gulf of Mannar. Journal of Marine Biology, 45(2), 123–138.

10. Ministry of Earth Sciences. (2020). Climate change impacts on coastal and marine ecosystems of India. New Delhi: Government of India.